

Тетяна КУКСА

СТАТИЧНІ Й ДИНАМІЧНІ ЕЛЕМЕНТИ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ КРИМУ

У статті проаналізовано статичні й динамічні елементи ботанічної лексики, засвідчені в новостворених українських говірках Криму та середньополіських говірках Житомирщини.

Ключові слова: українські говірки Криму, середньополіські говірки, ботанічна лексика, новостворені говірки гетерогенного походження, статичні й динамічні елементи.

Однією з найважливіших проблем сучасної лінгвістики є з'ясування механізму самозбереження, стійкості й саморозвитку мовної системи¹. В основі цих процесів лежить двоєдине явище, яке впливає на мовні зміни: з одного боку, гнучкість, рухливість мовної системи, що дає змогу адаптуватись до різних умов існування, з іншого – суворість, жорсткість, консервативність системи².

В українській діалектології динаміку мови ще на початку – у середині ХХ ст. вивчали В.О. Богородицький, І.Т. Вальченко, І.О. Варченко. Аналіз диференційних рис діалектів в історичному розвитку реалізовано в працях К.Ф. Германа, Й.О. Дзендерівського, А.М. Залеського, Б.А. Шарпила, Г.Ф. Шила та ін.³ В останнє десятиліття відомі спроби виявити динаміку окремих говірок і говорів. Г.І. Мартинова, спираючись на докладний опис фонологічної та фонетичної систем середньонаддніпрянського говору, розглянула фіксації й розвиток типових та спорадичних рис цього мовно-територіального утворення за працями дослідників із кінця XIX – до початку ХХІ ст.⁴ К.Д. Глуховцева на підставі різночасових свідчень про окремі явища мови встановила чинники та типологію змін фонологічної, морфологічної та лексичної систем східнословобожанських говірок та індекси динаміки одиниць різних

¹ Історична граматика української мови / Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. та ін. – К: Рад. шк., 1957. – С. 27.

² Маковский М.М. Системность и асистемность языка: Опыт исследования антиномий в лексике и семантике / М.М. Маковский. – М.: Наука, 1980. – С. 185.

³ Докладніше див. за: Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок. Монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – С. 17-18.

⁴ Мартинова Г. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика: Монографія / Ганна Мартинова. – Черкаси: Тяжмін, 2003. – 365 с.

мовних рівнів⁵. Для з'ясування динаміки українських говірок Криму важливим є не тільки зіставлення свідчень АУМ із сучасними матеріалами, але й аналіз діалектного матеріалу з вихідної, материнської говірки та створеної на її ґрунті. Такий підхід дозволить не лише виявити статичні та динамічні елементи аналізованих мікросистем, але й простежити діасемію (семантичні розходження) й діалексію (лексичні розходження) унаслідок аналізу їхніх безпосередніх складників і особливостей розвитку.

Об'єктом нашого опису є ботанічні назви новостворених українських говірок Криму та протоговірок Полісся. Матеріалом послужили польові записи, здійснені впродовж 2004–2010 років у говірках Криму та Житомирщини за спеціально укладеною програмою. Актуальність вивчення same ботанічної лексики зумовлена тим, що вона містить багату інформацію про життя народу, про його історію, передовсім про історію його мови, матеріальної й духовної культури. Ця група лексики відображає зміни в навколошньому середовищі, хронолізує контакти між різними народами й розкриває їхню інтенсивність. Упродовж останніх десятиліть флорономени стали об'єктом вивчення багатьох лінгвістів⁶, однак ботанічні назви українських говірок Криму ще не досліджено, фрагментарне представлення їх маємо лише в Атласі української мови⁷. Об'єктом зіставного опису стали сучасна гетерогенна говірка с. Красний Мак (КМ) Бахчисарайського району АРК та говірка с. Пилипівка (Пил) Чуднівського району Житомирської області. Говірка с. Красний Мак сформувалася шляхом дозаселення Криму в 50 – 60 рр XX ст. Джерелами її постання були полтавські, київські, чернігівські, сумські, житомирські, російські та кримськотатарські говірки. Протоговірка с. Пилипівка – старожитня середньополіська говірка. Інформантами в обох говірках є уроженці с. Пилипівки, корінні жителі 70-80 років, з неповною середньою освітою, сільськогосподарські робітники.

Мета статті – дослідити статичні й динамічні елементи ботанічної лексики, засвідчені в новоствореній українській говірці Криму та середньополіській говірці Житомирщини.

⁵ Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок : Монографія / Катерина Дмитрівна Глуховцева. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 592 с.

⁶ Кукса Т.П. Назви соняшника (*Helianthus annuus* L.) в українських говірках Криму // Лінгвістика : Збірник наукових праць №2 (12). – Луганськ: Альма-матер, 2005. – С. 87.

⁷ Атлас української мови: в 3 т. – Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – К.: Наук. думка, 2001. – 267 с. + бланківки.

Зіставлення ботанічної лексики, зібраної в сучасній українській говірці Криму і в материнській середньополіській говірці, дозволило виявити статичні елементи. Це загальноукраїнські назви злакових рослин *пшениця*, *жито, ячмін*, *кукуруза, просо*; назва найпоширенішої круп'яної культури *гречка*; назва однієї з найважливіших сільськогосподарських рослин Полісся *л'он*; загальна назва місця, де ростуть городні культури *город* і назви найпоширеніших городніх рослин *цибуля, капуста, помидор(i)*, *баклажан(i)*, *кабачки, буряк(i)*, *петрушка, сіл'd'ip'eij, ред'ка*. Щоправда остання має різну семантичну навантаженість: у говірці с. Пилипівки служить для позначення двох рослин родини хрестоцвітих (капустяних) – редьки посівної і редиски. Інформант розрізняє її назви за диференційними ознаками (ДО) „час дозрівання”, „колір плода”: *ред'ка м'ячна, ред'ка білена, ред'ка червоночна*. Однаково називають переспілій огірок, залишений на насіння – *жовтл'ак*. В обох говірках для найменування картоплі функціонують паралельні назви *картопла, картошка*, але їхнє функціональне навантаження різне – у кримській говірці частіше вживають лексему *картошка*. Без змін у обох досліджуваних говірках використовують збірну назву садових плодів *фрукти* та назви найпоширеніших садових рослин *абрикоса(i)*, *вишн'a(i)*, *груша(i)*, *слива(i)*, *чрешина(i)*, *малина, попр'ички, виноград, клубника*. Назва сорту груші *сосновка / геть, соснено пахне* (Пил) зафіксована нами лише в середньополіських (вихідних і похідних) говірках. Статичними є назви бобових рослин *горох, квасол'a, кльев'ер*; назви баштанних культур *дин'a, каун* та середини кавуна – *м'яком'*. До статичних елементів у досліджуваних говірках належать також назви найпоширеніших дерев *акац'я, верба, вільха, дуб, клен, осика, сосна* (з особливим акцентуванням, характерним для середньополіських говірок); назви дикорослих трав'янистих *кропива, лобода, молочай, череда, щириц'a* та декоративних рослин *волошка, ландиш, ліл'яна, нарцис, тулпан, чорнобривц'i*.

Фонетичні відмінності засвідчують репрезентанти *овес* (КМ): *увес* (Пил)* ‘овес посівний’, *шовковиц'a* : *шолковиц'a* ‘шовковиця біла’, *ожина* : *вужина* ‘ожина садова’, *йаблон'a* : *яблуня*, *йаблоко* : *яблуко* ‘яблуко’, *арахіт* : *арахіс* ‘арахіс культурний’, причому остання лексема позначає рослину, яку не культивують у населеному пункті – з'яну *тіл'ки куплений* (Пил),

* Тут і далі протиставні елементи подаємо за такими умовними позначеннями говірок.

тм'їн : *тмин* ‘кмин звичайний’, *о'к'роп* : *ук'роп* ‘кріп паучий’, *м'ата* : *м'ята* ‘м'ята перечна’, *n'er'eць* : *перець* ‘перець’, *подсн'ежник* : *підсн'їжник* ‘підсніжник весняний’, *б'єр'оза* : *береза* ‘береза повисла’, *б'єр'озка* : *березка* ‘берізка польова’, *уко'т* : *осот* ‘осот городній’, *полин* : *полин* ‘полин гіркий’, *ромашка* : *румашка* ‘ромашка садова’.

Морфологічні й словотвірні відмінності зафіксовано щодо використання загальної назви рослин, що ростуть у полі – *з'ерно'вий* : *зерно'ві*, назви землі під плодовими деревами і кущами – *сад* : *са'док*, назви поля, з якого зібрано кукурудзу – *куку'рузнє* *поле* : *куку'ruz'ane поле*, назв окремих рослин: – *гарбуз* : *гарбуза* (*лист'a йак у гарбузи*) ‘гарбуз’, *конопл'a* (Р.в. *конопл'i*) : *ко'нопл'i* (Р.в. *коно'пел*) ‘конопля посівна’, *л'у'церка* : *л'у'церна* ‘люцерна посівна’, *мор'ковка* : *морква* ‘морква’, *огур'ци* : *огір'ки* ‘огірок’, *чес'нок* : *часник* ‘часник’, *н'рол'иски* : *пролісок*; назв ярої та озимої пшениці *йаро'вайа* : *йара*, *ф'изима* : *зимн'a*; назв бур'яну і дикорослих рослин: *ишириц'a* : *ишир'їй* ‘шириця’, *бул'ба* : *зи'мова* *бул'ба* (*йак солу'нешник*) ‘топінамбур’; назв частин рослин: *ка'чан без зерна* : *кача'нин*:*'a* ‘качан кукурудзи без зерна’, *кам'їн* : *кам'їнчик* ‘насіння з твердою оболонкою в плодах вишні’, *с'їм'яни* : *с'їм'я* ‘насіння конопель’, *в'язка* : *в'язочка* ‘сніпок конопель, зв'язаний під час вибирання’.

Лексичні відмінності репрезентують загальна назва рослин, що ростуть на городі – *овоч'i* : *др'ібне* (хоча в обох говірках відома назва *го'родина*, яка передбуває в пасивному шарі лексики); назви сільськогосподарських рослин: *кри'жовн'їк* : *агрус* ‘агрус звичайний’, *aр'ех грец'кий* : *волос'кий* *го'р'их* ‘горіх грецький’, *бо'би* : *бубки* ‘кінські боби’, *чорносмо'род'iна* : *смо'родина* ‘смородина чорна’, *смо'род'iна* *к'расна* : *по'р'ички* ‘смородина червона’, *смо'род'iна* *б'єлаia* : *по'р'ички* ‘смородина золотиста’; *та'бак* : *ти'ют'їн* *ту'reц'кий* ‘тиютюн’, *щавел'* : *ква'сец'* ‘щавель кислий’; назви декоративних рослин: *астри* : *кампустел'a*, *кругла к'в'итка* ‘айстра’, *георг'їни* : *гор'д'їн'їйа* ‘жоржини’, *со'бача тра'ва* : *з'їрка* ‘мильнянка’, *наг'їд'ки* : *пам'ястка* ‘нагідки’, *петуш'ки* : *п'ївник* ‘півник’, *п'їони* : *по'вон'їйа* ‘півонія’, *царс'ка ко'ронна* : *л'їл'їйа* ‘рябчик’, *с'єнт'аб'рїни* : *мо'роз* ‘золотушник пізній’, *флокси* : *червона* *з'їрка* ‘флокси’, *чорнобривц'i* : *помн'яки* ‘чорнобривці з великою квіткою’, *ноч'на* *ф'їалка* : *м'єт'ола* ‘матіола’, *коло'кол'чики* : *з'воники* ‘дзвоники садові’; назви

дикорослих рослин і бур'янів: *то́пол’а* (уживаються з обмеженням семантики *лист’а ізнутр’ї б’еле*) : *йав’ір* ‘тополя’, *с’ір’ен*, без : без ‘бузок звичайний’, *черн’іца* : *чорні ягоди* ‘чорниця лісова’, *чортопо́лох* : *бу́дак* ‘будяк колючий’. Лексичну варіативність засвідчено також у назвах частин рослини: *рил’и́ц’а* : *коси* ‘приимочки кукурудзи у вигляді пучка кіс на верхній частині качана’, *н’ір’я* : *сте́н’ір’я* ‘листя молодої цибулі’, *ст’р’елка* : *цибух*, *ст’р’ілка* ‘насінний пагін цибулі’, *чорнушка* : *с’янка* ‘цибуля, яка виросла із насіння’, *глазки* : *очка* ‘невеличке заглиблення з брунькою на картоплині’, *бот’ва* : *картопли́н’я* ‘листя і стебла картоплі’.

Лексичну диференціацію спостерігаємо у видовому номінуванні рослин, представлена атрибутивними чи субстантивними словосполученнями. Родова назва рослини, виражена переважно іменником, може бути статичною в обох говірках або мати фонетичні чи морфологічні відмінності; видові ж назви, виражені іменником чи прикметником, вступають в опозицію або не мають відповідників у зіставлюваній говірці: *л’он б’ігун* : *л’он довгу́нець*, *н’ер’ець оранжевий* : *перець*, *жовтий*, *н’ер’ець красний* : *перець*, *червоний*, *н’ер’ець гор’кий* : *перець*, *гір’кий*, *н’ер’ець простий* : *перець*, *солодкий*, *н’ер’ець міа́систвий* : *перець*, *ратунда*; *помидори продовгуваті* : *помидори пал’чики*, *помидори красніє* : *помидори червоні*, *помидори б’елосн’єжка*, *помидори темніє*, *помидори салатніє*, *помидори волгоградські* : *помидори волове око*, *помидори жовті*, *помидори рожові*. Сорти винограду розрізняють лише в говірці с. Красний Мак: *виноград за́бела*, *чаущ*, *ран’ї*, *н’ізньї*; у середньополіській говірці на позначення видової різноманітності назв винограду зафіксовано сполучки *виноград* *др’ібнен’кий*, *виноград* *б’іл’ший*, що репрезентують диференціацію за розміром.

Зафіксовано також назви, які функціонують лише в одній із говірок, що зумовлено різними природно-кліматичними умовами. Переважно такі номени зафіксовано в українській говірці Криму: *інжир*, *к’із’іл*, *л’ісо́вий*, *к’із’іл садовий*, *м’індал’*, *айва*, *персик*, *гра́нати*, *хурма*, *масл’іна*, *масл’інка*, *лаванда*, *душиц’я*, *розмарин*, *шалх’в’ей*, *можи́в’ел’н’ік*. У поліській говірці зафіксовано елементи, які вже втрачено мовцем новоствореної говірки *гороби́на*, *червона*, *р’а́б’іна*, *чорноплодна*, *л’уп’ін жовтий*, *в’іка*, *нут*; назви сортів вишень: *лонговки*, *б’іл’ши*, *чорн’і*.

|др'їбн'i; назви дикорослих рослин валер'йана, блеко|та, борицо|вик, |дикий ква|сец', |кур'ача сл'ино|та, мате|ринка, ме|дунка, тата|рз'iл: 'а, чере|вички зо|зулен'i.

Більшість рослин у народній номінації представлено однослівними назвами або атрибутивними словосполученнями. На позначення окремих флорономенів у одній з протиставлюваних говорок засвідчено синоніми: фун|дук (КМ) : л'ico|вий го|р'ix, л'иш|чина 'ліщина звичайна' (Пил), земл'a|ниц'a (КМ) : земл'a|н'ика, йагоди, чер|вон'i |йагоди 'суніця лісова' (Пил), со|шашик, соло|нешник, под|солнухи, масл'a|ник (КМ) : соло|нешник 'соняшник' (Пил). В обох говорках на позначення тисячолисника звичайного зафіковано синонімічні утворення тис'ачел'iсн'ik, дерев'iй (КМ) : дерев'iй, тис'ачолисник (Пил).

Зіставлення репертуару лексем, зафікованих у похідній (с. Красний Мак Бахчисарайського району АРК) і вихідній (с. Пилипівка Чуднівського р-ну Житомирської обл.) говорках, засвідчують стійкість номенів упродовж півстоліття, збереження в новоствореній говорці більшості лексем. Частина назв рослин модифікувалась під впливом різnodіалектного й різномовного оточення. Деякі елементи втратилися носієм новоствореної говорки у зв'язку з відсутністю реалій у рослинному світі Криму. Уживання новотворів характерне для об'єктів ендемічного рослинного світу Криму, якого не знають у материнській говорці.

Tatyana Kuksa

Static and dynamic elements in the Crimean Ukrainian dialects

The article deals with static and dynamic elements botanical lexical, showed newly-formed Crimean Ukrainian dialects and med-Polyssya dialects Zhytomir area.

Татьяна Кукса

Статические и динамические элементы в украинских говорах Крыма

В статье проанализировано статические и динамические элементы ботанической лексики, зафиксированные в новообразованных украинских говорах Крыма и среднеполесских говорах Житомирщины.